

G. P. H e n d e r s o n, E. P. Papanoutsos, Boston, Twayne Publishers 1983, viii + 149 σελ.

Σε αφιέρωμά μου στη μνήμη του Ε. Π. Παπανούτσου την ἐπαύριο του θανάτου του («Τὸ Βῆμα» 3.6.82) ἔγραφα: «Ἀπὸ ὅλους τοὺς χαρακτηρισμούς, ποὺ ἐπιδέχτηκε κατὰ καιροὺς ὁ Παπανούτσος ... οἱ χαρακτηρισμοὶ του ὡς «ἐπιγόνου τοῦ Διαφωτισμοῦ» καὶ «Δασκάλου τοῦ Γένους» δικαιώνουν τὸ πέρασμά του ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν «παιδεία» τοῦ ἔθνους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία». Καὶ σὲ ἄλλο σχετικὸ («Δευκαλίων» 33-34/1981) παρατηροῦσα ὅτι «φιλοσοφία καὶ παιδεία ἦταν γιὰ τὸν Παπανούτσο ἔννοιες ὁμόλογες». Γιατὶ μεταξὺ ἄλλων γιὰ τὸν Παπανούτσο «στὴ φιλοσοφία ἀποκαλύπτεται περισσότερο ἀπὸ ἄλλοῦ ἢ παιδεία ἑνὸς ἀτόμου καὶ ἑνὸς ἔθνους».

Σὲ ἀνάλογα συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὰ Πανεπιστήμια St. Andrews καὶ Dundee, G. P. Henderson, γνωστὸς γιὰ τὰ μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικὰ κλασικὰ πιά βιβλία του *The Revival of Greek Thought* (1970) καὶ *The Ionian Academy* (1980), φίλος τῆς Ἑλλάδας καὶ κάτοχος τῆς γλώσσας μας ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς στρατιωτικῆς του ὑπηρεσίας στὸν τόπο μας καὶ «ἐταῖρος ἐν φιλοσοφίᾳ» ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια τοῦ Ε. Παπανούτσου, στὴ μονογραφία του γιὰ τὸν φιλόσοφο, ποὺ κυκλοφόρησε πρόσφατα.

Γράφει στὸν Πρόλογο τοῦ ἀφιερώματός του: «Ὑπάρχει μιὰ ὀργανικὴ συνοχὴ ἀνάμεσα στὴν παιδαγωγικὴ του δραστηριότητα μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς κατεύθυνση καὶ στὸ corpus τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, ποὺ ὁ Παπανούτσος ἀδιάλειπτα στοχαζόταν, κάποτε στὰ διαλείμματα τῶν ὑποχρεώσεών του μὲ τὰ κοινὰ καὶ κάποτε στὶς πιὸ κρίσιμες φάσεις τῶν παιδαγωγικῶν του ἐγχειρημάτων». Καὶ κλείνει τὸ μοναδικὸ αὐτὸ δεῖγμα φιλότητας καὶ ἐκτίμησης μὲ τὰ λόγια: «Ὁ Παπανούτσος ἦταν ἓνας πολυμαθὴς τῆς φιλοσοφίας, μὲ τὴν καλύτερη σημασία τοῦ ὅρου, καὶ τὰ φιλοσοφικὰ γραφτά του εἶναι στέρεα. Ἡ διδακτικὴ τους ἐμβέλεια εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο θὰ ἔχει ἐπισημάνει αὐτὸ τὸ βιβλίο, ποὺ αὐτοπεριορίστηκε σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ προσωπικὰ στοιχεῖα τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ. Τὰ ἔργα του, ἀπὸ τὸ πρῶτο ὡς τὸ τελευταῖο, ἐκφράζουν μιὰν ἀπόλυτα σοβαρὴ ἀντιμετώπιση τῆς ὑπόθεσης τῆς φιλοσοφίας, μιὰν ἀναγνώριση τῆς καίριας σημασίας τῆς ὡς μιᾶς διάστασης τῆς σκέψης καὶ μιὰ πίστη στὶς ἀρετές τῆς ὡς ἓνα μέσον γιὰ τὴ γενικὴ παιδεία. Μὲ τὴ σταθερὴ ἐμμονή του στὴν πίστη αὐτὴ ὁ Παπανούτσος βρίσκεται μέσα σὲ μιὰ μεγάλη ἑλληνικὴ παράδοση. Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν καθιέρωσαν στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Τοῦ κόσμου ὅμως αὐτοῦ ἐπιβίωσε καὶ ἀναβιώνει ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, ὅπως συνέβη στὴ μακρὰ περίοδο τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, τότε ποὺ ἡ φιλοσοφία ἰδῶθηκε ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν μήτρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ στοχασμοῦ, τὸ μέσον καὶ τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀναβίωσής του. Τὰ φιλοσοφικὰ γραφτά τοῦ Παπανούτσου ἀποτελοῦν ἐξοχο χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς παράδοσης στὶς μέρες μας. Μπορεῖ ἴσως κανεὶς νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τέτοιο δεῖγμα μὲ περισσότερὴ αὐτοσυνείδηση καὶ εὐρύτητα ἐπιρροῆς ἀπὸ τὰ ἔργα ὁποιοδήποτε ἄλλου Ἑλλήνα συγγραφέα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα» (σ. 133).

Στοιχειοθετώντας ἀκόμα τὸ ἀφιέρωμά του ὡς ἓνα βιβλίο γιὰ τὸν φιλόσοφο, καὶ μόνο εἰσαγωγικὰ γιὰ τὸν παιδαγωγὸ Παπανούτσο—ἐφόσον ἡ παιδα-

γωγική του δραστηριότητα είναι περισσότερο φιλοσοφία της παιδείας παρά απλή πρακτική — ό G. P. Henderson παρατηρεί: «Δέν πρέπει νά δοθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι θά ἔπρεπε νά γίνει αὐστηρή καί αὐθαίρετη διάκριση ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ὁψεις τῆς καθολικῆς προσωπικότητας τοῦ Παπανούτσου. Πολύ συχνά ἔχει κανεῖς τὸ αἶσθημα ὅτι μὲ τὰ φιλοσοφικά γραφτά του διδάσκει συνειδητά — ἔστω σ' αὐτὸ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο — ὅσο κι ἂν ἀγωνίζεται νά βρεῖ ἀπαντήσεις γιὰ τὸν ἑαυτό του. Τοῦτο ἐξηγεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση τὸν τρόπο τῆς σύνθεσης καί τὸ ὕφος τῶν βιβλίων του, ποὺ εἶναι ὀγκώδη καί διδακτικά κατὰ τρόπο χαρακτηριστικό. Δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι κατὰ ἓνα μέρος γράφτηκαν ὡς ἀπάντηση σὲ μιὰ γενικὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη, γιὰ νά «καλύψουν τὸ ἔδαφος» σὲ φιλοσοφικά θέματα, στὰ ὁποῖα, τὸν καιρὸ ποὺ γράφονταν, ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἦταν ἐντυπωσιακὰ ἐλλιπής» (σ. 6-7).

Πραγματικά, ἡ «ἀνάγνωση» τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Παπανούτσου ἀπὸ τὸν G. P. Henderson δέν ἔρχεται τόσο νά ἀποκρυπτογραφήσει πτυχές τῆς φιλοσοφικῆς γραφῆς τοῦ ἑλλήνα συγγραφέα ἀπόκρημνες καί δυσπρόσιτες, ὅσο νά ὑπογραμμίσει μὲ συστηματικότητα, λογιосύνη καί τεκμηρίωση τίς συντεταγμένες τοῦ φιλοσοφικοῦ του στίγματος, ὅπως ἀχνὰ καί κάπως ἐνορατικά τὸ εἶχε ἀποτιμήσει καί ἐκτιμήσει ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα· νά κάνει πιὸ ἀδρὴ καί στέρεα μιὰ παρουσία ποὺ μᾶς ἦταν ἤδη οἰκεία, φωτίζοντας ὥστόσο παραμέτρους τῆς σκέψης του, ποὺ μόνο μιὰ γερὴ φιλοσοφικὴ γνώση καί προσωπικὴ συμπάθεια μποροῦσε νά ἀποκαλύψει. Γιατί ὁ Παπανούτσος, μέγας δάσκαλος ὡς τὰ μύχια τοῦ εἶναι του, δέν ἦταν ἐρμητικὸς φιλόσοφος. Ὁ στοχασμὸς του ἦταν κρυστάλλινος καί διαφανής, καί μόνο παραμορφωτικοὶ φακοὶ θά μποροῦσαν νά διαβάσουν ἀνορθόδοξα κάποιες προσωπικὲς του θέσεις. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου σὲ προλόγους τῶν μεγάλων ἔργων του καί σὲ δοκίμιά του εἶχε πολλὰ φορὲς διαγράψει τὴ μέθοδο, τὸ φιλοσοφικὸ του ὕφος καί τὸ πιστεύω του γιὰ τὴ φιλοσοφία, ἔστω καί κάποτε ἀρνητικά, ὀριοθετώντας περισσότερο τί δέν εἶναι παρά τί εἶναι γι' αὐτὸν ἡ φιλοσοφία.

Ἦδη ἐδῶ καί τριάντα τόσα χρόνια ὁ Ντίμης Ἀποστολόπουλος τὸν χρέωνε μὲ μιὰ κριτικὴ παραλλαγή τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, μιὰ σύνθεση ἰδεαλισμοῦ καί ρεαλισμοῦ καί μιὰ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὸ δογματικὸ μεταφυσικισμό. Ἀδογμάτιστη διαλεκτικὴ μέθοδο, κριτικὸ πνεῦμα στὰ ἀντίρροπα φιλοσοφικά ρεύματα καί ἀνθρωπισμὸ τοῦ προσγράφει καί ὁ Β. Κύρκος στὴν ἐμπεριστατωμένη ἐπισκόπηση τῆς φιλοσοφικῆς του πορείας ἀπὸ τὰ πρῶτα του γραφτά ὡς τίς παραμονές τοῦ θανάτου του, εἰσαγωγικά στὸ *Ἀφιέρωμα* γιὰ τὰ ὀγδοντάχρονά του, μὲ θαυμασμὸ καί στοργὴ ἀλλὰ καί νηφαλιότητα καί ἐπιστημοσύνη. Σωστὰ πιστεύει ἀκόμα ὁ Κύρκος ὅτι καί τὸ κριτικὸ ἱστορικὸ μέρος τοῦ ἔργου του μὲ τίς ἐπιλογές καί τὴν ἐρμηνεία του συμβάλλει στὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν προσωπικῶν θέσεών του.

Γιὰ «τὸν κριτικὸ φιλόσοφο» καί τὴ «διαλεκτικὴ μέθοδό» του μιᾶ καί ὁ Henderson στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς μονογραφίας του, ποὺ ἀσχολεῖται μόνο μὲ τίς προσωπικὲς θέσεις τοῦ Παπανούτσου γιὰ τὴ φιλοσοφία, μὲ τὸ ὕφος καί τὴ μέθοδο, καί θεωρεῖ τὸν ἀνθρωπισμὸ οὐσιαστικὴ συνιστώσα τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἥθους. Ἐξηγεῖ ὁμως τεκμηριωμένα καί δικαιώνει λειτουργικά τίς ἐννοιες αὐτές στὰ συμφραζόμενά τους, προσπαθώντας νά συμφιλιώσῃ τίς κάποιες «ἐντάσεις», ποὺ κάποτε δημιουργοῦν στὴν προβληματι-

κή του Παπανούτσου, και να αποσοβήσει τις παρερμηνείες που έλλοχεύουν στην κάποια γενικότητά τους. Αναφορικά με την κριτική, τη μέση στάση ανάμεσα στην αντινομία δογματισμού-σχετικισμού, ανάλογη με του Κάντ, που παίρνει ο Παπανούτσος, εξηγεί και ο Henderson, ότι δεν πρόκειται για συμβιβασμό αλλά για συνέπεια με προσωπικά κριτήρια και ιδανικά (σ. 10-14). Παραλληλίζοντας τον Παπανούτσο με τον Σωκράτη για την ήθικη στάση του απέναντι στην αλήθεια, αναλύει το διαλεκτικό χαρακτήρα της κριτικής φιλοσοφίας του και προσφέρει μια ικανοποιητική εξήγηση της δυναμικής διαλεκτικής του, που την κάνει κάτι πολύ περισσότερο από μια απλή μέθοδο (σ. 16-22). Οριοθετεί ακόμα με κριτική κάποτε διάθεση τον ήθικό ανθρωπισμό και την αντιλογοκρατική του στάση στο ήθικό πρόβλημα (σ. 89-94).

Ο Henderson ωστόσο, διερευνώντας τη θεωρητική ύποδομή, που δικαιώνει τη «φιλοσοφία της παιδείας» του Παπανούτσου, μιλά για τη «φαινομενολογική φιλοσοφία του, που είναι ή μήτρα όλου του σχήματος της σκέψης του και της τάξης των αξιών του σε σχέση με την ανθρώπινη πνευματικότητα» (σ. 6). Τοῦτο είναι ίσως ένα στοιχείο διακριτικό της «ανάγνωσής» του. Και έτσι εξηγεί τον όρο «φαινομενολογικό», όπως εφαρμόζεται στη φιλοσοφία του Παπανούτσου: «Αὐτὸ πὺν πρωταρχικὰ τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι πῶς τὰ ἀνθρώπινα ὄντα συλλαμβάνουν τὸν κόσμον, τί «βλέπουν» στὸν κόσμον», τί νόημα τοῦ δίνουν, τί προσδοκοῦν ἀπ' αὐτόν, κτλ. Εἶναι ἡ ἀνθρώπινη «ἐμπειρία» τοῦ κόσμου, εἴτε στὶς ἀναγκαῖες εἴτε στὶς μὴ τόσο ἀναγκαῖες μορφές της, τίς παθητικές ἢ τίς δημιουργικές, πὺν προσπαθεῖ πρωταρχικὰ νὰ ἀπεικονίσει. Ἐνδιαφέρεται γιὰ τίς «ἐκφάνσεις» (τὰ φαινόμενα) μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια. Δὲν θεωρεῖ ἀποστολή του νὰ πάει πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας σὲ μιὰ τάξη πραγμάτων πὺν εἶναι πρὶν ἀπ' αὐτά. Ἡ φιλοσοφία του δὲν εἶναι κοσμολογική καὶ δὲν εἶναι θεμελιακὰ μεταφυσική. Συγγενεῦει μὲ τὸν ἐμπειρισμό, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὸν κουτσουρεμένο ἐμπειρισμό, πὺν μᾶς εἶναι οἰκεῖος τὰ νεώτερα χρόνια ὡς «θετικισμός». Εἶναι πολὺ ἀνθρωπιστική καὶ πολυδιάστατη γιὰ κάτι τέτοιο. Ὁ Παπανούτσος ἔχει ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ψυχολογία, πράγμα πὺν συχνὰ δίνει στὸ φιλοσοφικὸ ἔργο του μιὰν εὐδιάκριτα ψυχολογικὴ αἴσθηση. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ ψυχολογία ἐργαστηρίου, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ ὅ,τι συνήθως λέμε «ἀναλυτικὴ ψυχολογία», ἓνα θέμα συγγενικὸ μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ ὄχι ἄσχετο μὲ τὴν «φαινομενολογία» τῆς ἐμπειρίας, πὺν οἱ φιλόσοφοι τῆς Εὐρώπης ἐπεξεργάστηκαν ἰδιαίτερα τὰ νεώτερα χρόνια (σ. 9).

Ἡ μονογραφία τοῦ Henderson γιὰ τὸν Παπανούτσο ἀναλύει τὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο θεματικὰ καὶ ὄχι ἱστορικὰ, ὅπως ξετυλίγεται σὲ κάθε βιβλίο του. Δὲν ἀντλεῖ ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα του, ἀλλὰ στέκεται στὰ σπουδαιότερα ἀπὸ αὐτὰ καὶ συγκεκριμένα στὴν «τριλογία» του *Αἰσθητική*, *Ἠθική* καὶ *Γνωσιολογία* καὶ στὰ κατὰ κάποιο τρόπο συμπληρωματικά της *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, *Φιλοσοφικὰ Προβλήματα* καὶ *Ὁ Λόγος καὶ ὁ Ἄνθρωπος*. Εἶναι ἀκόμα ἐπιλεκτικὸς στὰ θέματα πὺν συζητᾷ καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ ἔρμηνεία του ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν γνώση του γενικὰ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Παπανούτσου καὶ τὴν τριαντάχρονη προσωπικὴ ἐπικοινωνία του μὲ τὸν φιλόσοφο. Τοῦτο ὡστόσο δὲν ἀποτελεῖ ἀνασταλτικὸ παράγοντα τῆς κάποιας κριτικῆς του διάθεσης, ὅπως λ.χ. διαφαίνεται στὶς σσ. 50, 85, 89, 101, 111, 123, 128 καὶ ἄλλοι. οὔτε καταργεῖ τὴν ἀπόσταση, πὺν εἶναι ἀναγκαῖος ὁρος γιὰ μιὰ νηφάλια ἐπιστημονικὴ καὶ συστηματικὴ ἀποτίμηση.

Τὸ βιβλίο διαρθρώνεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, ποὺ πραγματεύονται τὸν παιδαγωγό, τὴ φιλοσοφική του προοπτική, τὸ ὕφος καὶ τὴ μέθοδο, τὴ γνωσιολογία του, τὴν ἠθική καὶ τὴν αἰσθητική του, τὸ χρονικὸ καὶ τὸ αἰώνιο, καὶ συνοψίζει τὰ συμπεράσματά του. Χαρακτηριστικότεροι καὶ ἐνδεικτικότεροι τῆς προβληματικῆς καὶ τῆς θεματικῆς του εἶναι οἱ ὑπότιτλοι τῶν κεφαλαίων, ὅπως: «Ὁ κριτικὸς φιλόσοφος», «Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος», «Ἡ σκέψη σὲ διαλεκτικὴ πρόοδο», «Τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα», «Ὁ διάλογος ἐμπειρίας καὶ λόγου», «Ἀνάλυση καὶ σύνθεση», «Βαθμοὶ γνώσης», «Τὸ φάσμα τῆς ἀντίληψης», «Τὰ κριτήρια τῆς ἀλήθειας», «Τὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα», «Λογική, μαθηματικὰ καὶ γνώση τοῦ κόσμου», «Ἠθικὴ θεωρία καὶ ἠθικὴ ζωή», «Ἐλευθερία: Μιὰ ἀνάλυση», «Ἠθικότητα καὶ προσωπικὴ ἐλευθερία», «Τὸ ἠθικὰ προβληματικόν», «Ἀνθρωπισμὸς καὶ λόγος», «Μιὰ ἀναζήτηση ὁρισμοῦ τῆς τέχνης», «Ρεαλισμὸς, ἰδεαλισμὸς καὶ τὸ αἰσθητικόν», «Αἰσθητικὴ συγκίνηση», «Αἰσθητικὴ ἐμπειρία ὡς μορφή ἐλευθερίας», «Τὸ ἄμεγало στὴν τέχνη», «Ἐπιστήμη καὶ ἱστορία», «Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία» καὶ «Θρησκεία».

Θεωρώντας τὴ *Γνωσιολογία*, τὸ πιὸ αὐστηρὸ καὶ δύσκολο ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Παπανούτσου, προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη ὅτι καὶ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο — τὸ πιὸ ἐκτενὲς — εἶναι ἐπίσης τὸ αὐστηρότερο καὶ τὸ δυσκολότερο μὲ προσεκτικὴ κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ κάπως «ἀδέξιου», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει καὶ «ἀσυνήθιστου» ὅρου. Κεντρικὸ θέμα τῆς Γνωσιολογίας τοῦ Παπανούτσου θεωρεῖ ὁ Henderson τὴ σχέση ἰδεαλισμοῦ-ρεαλισμοῦ καί, παρόλο ποὺ βρίσκει ὅτι ὁ Παπανούτσος βασικὰ ὑποστηρίζει τὴ ρεαλιστικὴ θέση, ἐπισημαίνει τὸ «διαλεκτικὸ πῆδημα ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ρεαλισμοῦ στὸν ἰδεαλισμὸ» (σ. 31) καὶ τὴ διαλεκτικὴ μεταμόρφωση ὑποκειμένου-ἀντικειμένου στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο, ἔτσι ποὺ ρεαλισμὸς καὶ ἰδεαλισμὸς νὰ μὴν συνιστοῦν ἀντίθεση ἀλλὰ ἀπόψεις, ποὺ προβλέπονται φυσικὰ στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς σκέψης καὶ εἶναι ἀλληλοσυμπληρωματικὲς (σ. 32). Ἀναγνωρίζοντας ὥστόσο κάποια «δυσκολία» τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, παρατηρεῖ, παραθέτοντας σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Παπανούτσου: «Μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ δεῖ κάποιο φῶς ὁ ἀναγνώστης στὸ δύσκολο ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα, ὁ συγγραφέας θὰ ἀφήσει ἐδῶ τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα τοῦ Παπανούτσου. Ἄν ὁ ἀναγνώστης δὲν καταφέρει νὰ δεῖ κάποιο φῶς, τοῦτο δὲν θὰ συμβεῖ ἀπὸ ἑλλειψὴ προπαρασκευαστικῆς προσπάθειας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Παπανούτσου. Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος δὲν εἶναι ἀτελής, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἄκαμπτη. Αὕτὴ ἡ (σκόπιμη) ἑλλειψὴ αὐστηρότητας μπορεῖ νὰ προκαλεῖ δυσκολίες. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ τυπικὴ, μηχανικὴ πραγμάτευση ἑνὸς προβλήματος, γιὰ μιὰ στερεότυπη ἄρνηση τῶν ἀντιθετικῶν θέσεων, ποὺ ἐπιτρέπουν μιὰ τυπικὰ ὑπερβατικὴ «σύνθεση», ποὺ δίνει λύση σὲ ὁποιοδήποτε θέμα καὶ μὲ τὴν τυπικότητά της μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιφανειακὰ εὐκολο νὰ συλλάβει κανεὶς. Ὁ Παπανούτσος δὲν χρησιμοποιεῖ σύνεργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους» (σ. 39).

Διαχωρίζει ἀκόμα ὁ Henderson τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα (μὲ πλατωνικὲς καταβολὲς καὶ ἀναλογίες μὲ τὴ θεωρία τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ 18ου αἰώνα) ἀπὸ τὸ ἐπιστημολογικὸ (ποὺ εἶναι εὐρύτερο καὶ περιεκτικότερο) καὶ ἐπισημαίνει τὸ δυναμικὸ χαρακτήρα τῆς διαλεκτικῆς σύνθεσης τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Παπανούτσο (σ. 41-44). Μὲ κριτικὸ

πνεῦμα σημειώνει κάποιες παραλείψεις τοῦ Παπανούτσου (ὅπως τῶν μαθηματικῶν στὴ συζήτηση γιὰ τὴ διαβάθμιση τῆς γνώσης) τονίζει τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν ἀπόψεών του σχετικὰ μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἀλήθειας, καὶ ἀναγνωρίζει τὴν «ἐνταση» ποὺ προκαλεῖ κάποια εὐρεία χρῆση τοῦ τῶν ὄρων. Κάποτε ἀκόμα τοῦ φαίνεται ὅτι προσπαθεῖ νὰ βρεῖ λύση ὁ Παπανούτσος γιὰ πολλές καὶ κάποτε δυσκολοσυμβίβαστες ἀπόψεις (σ. 71).

Στὴν Ἠθικὴ τονίζει καὶ ὁ Henderson τὴν ἐνοποιητικὴ σημασία ποὺ ἔχουν οἱ ἐννοιες-κλειδιά τοῦ Παπανούτσου στὴν περιοχὴ αὐτὴ (καθὼς καὶ στὴν αἰσθητικὴ) «ἐλευθερία» καὶ «δημιουργικότητα», ὡς οἱ ὕψιστες δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ δὲν θεωρεῖ μαζί μὲ τὸν Παπανούτσο τὴν «ἱστορικὴ» αἰτιότητα — ποὺ ἀποτελεῖ διεθνῶς συμβολὴ τοῦ στὸ πρόβλημα — ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐθύνη. Ἐξαίρει ἀκόμα τὴν κριτικὴ καὶ ζωτικὴ ἠθικότητα ποὺ, στὴν κατεύθυνση τοῦ περσοναλισμοῦ, δικαιώνει τὴν ὑπέρβαση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὸν Παπανούτσο μὲ μιὰ «προσωπικὴ ἠθικὴ».

Ὁ Εὐάγγελος Παπανούτσος ἔχει ἤδη τὴ θέση του στὴ διεθνὴ κοινότητα τῶν φιλοσόφων μὲ τὴ μεταφρασμένη ἀγγλικὰ (1968) *Γνωσιολογία* του καὶ μὲ πολλὰ σημαντικὰ ἄρθρα σὲ ἔγκυρα διεθνῇ περιοδικὰ (Ὅλοι οἱ τίτλοι στὴ βιβλιογραφία τοῦ Henderson, σελ. 144-45). Ἡ μονογραφία ὡστόσο τοῦ Henderson, σύμβολο φιλίας καὶ βαθειᾶς ἐκτίμησης, ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο θετικὸ βῆμα γιὰ τὴν εὐρύτερη καθιέρωσή του. Παρόλο ποὺ ἡ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας ὑπερβαίνει τὰ ἐθνικὰ σύνορα, θὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ γνωριμία τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου μὲ ἓνα ἔργο, ποὺ εἶναι καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ ἐλληνικό, μὲ τὴ θετικὴ σημασία τοῦ ὅρου.

Ἀναγνωρίζει ὁ Henderson στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου του ὅτι «ἡ θέση τοῦ Παπανούτσου στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος εἶναι στέρη καὶ θὰ γίνεταί πιὸ στέρη μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου». Τὸ βιβλίο ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῶν διαπιστώσεων ἀλλὰ καὶ ἐγγύηση τῶν προσδοκιῶν του. Ἕνα αἶσθημα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸν ξένο «ἐταῖρο ἐν φιλοσοφίᾳ» τοῦ Παπανούτσου ἀναβλύζει πηγαῖα στὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου καὶ «μαθητὴ» τοῦ μεγάλου Δάσκαλου. Γιατὶ ὁ Henderson φώτισε μερικὰ δύσκολα σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Παπανούτσου καὶ ἐντόπισε τὰ θέματα, ὅπου ἡ πρωτότυπη συμβολὴ του εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Εἶναι πραγματικὰ λυπηρό, ποὺ ὁ φιλόσοφός μας δὲν πρόλαβε νὰ χαρεῖ καὶ αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση.

Ρέθυμνο

Μυρτῶ Δραγώνα Μονάχου